

DE WEDERGEBOORTE VAN EUROPA

ERASMUS ACADEMY 2006

ROTTERDAM

concept: FONS ELDERS

1. Europa als idee en Continent
2. Europa: zijn waarden en paradigma's
3. EU: interne en externe machtsverhoudingen
4. Europa: quo vadis?

Ad 1: Hoe Europa te definiëren?

Europa is nog een vreemdeling voor zichzelf. *Alleen in Europa en nooit ergens anders is het mij overkomen dat ik hoorde zeggen: een Europese cultuur bestaat niet.* Denis de Rougemont

Europa is een Continent met aan drie zijden een kustlijn die geen grens is maar een overgang. De Middellandse Zee is vanouds een Midden-zee; de Baltische zee en het Kanaal de verbinding tussen Noord- en West Europa; de Atlantische oceaan de zeeroute naar de andere continenten. Aan de Oost-zijde is Europa de achtertuin van het Aziatisch Continent. Via deze landverbinding waren er vanaf de prehistorie tot in de 16de eeuw migraties vanuit Azië naar Europa. Vanaf de 16de eeuw gaan Europeanen emigreren: tussen 1840 en 1940 met 60 miljoen. Begin 21ste eeuw heeft Europa 70 miljoen immigranten nodig om zijn welvaart op peil te houden. Voor deze immigranten is Europa het *Onbekende Land* in het Noorden, zoals de oude Grieken *Europa* noemden. *Europa* is ook de naam van een Phoenicische prinses, door Zeus in de gestalte van een stier, over zee ontvoerd naar Creta. Het meisje *Europa* symboliseert een culturele transformatie.

Conclusie: de geschiedenis van Europa geeft geen antwoord op de vraag naar de grenzen van Europa. Die grenzen worden bepaald door zijn tradities, paradigma's, politieke en economische belangen.

Ad 2: Europa en zijn culturele transformaties

Om de toekomst van Europa te kunnen denken, is inzicht nodig in de vraag, waarom en hoe de Europese intelligentsia faalde in de 20^e eeuw; waarom en hoe Europese naties wederzijds broedermoord pleegden, zich beroepend op fascisme en communisme. Deze ideologieën waren geen *Fremdkörper* in de Europese cultuur, maar eenzijdige radicalisering van normatieve ideeën uit Romantiek en Verlichting. Beide stromingen delen bepaalde waarden met het Renaissance paradigma (een patroon van normatieve ideeën) dat zelf een synthese wilde zijn van Christendom én Oudheid. Het Christendom is echter een paradigma dat in zijn dogmatiek haaks staat op dat van de Oudheid, wiens mysteriën diensten teruggaan op de prehistorische cultuur van de Godin en haar cyclus van geboorte, dood en wedergeboorte. De ontvoering van *Europa* symboliseert de overgang van deze oeroude matristieke cultuur naar de nieuwe patriarchale cultuur. Zeus, de God van de Lucht, met in zijn voetspoor de monotheïstische Hemelgod van Jodendom, Christendom en Islam, heeft de Godin van de Aarde overwonnen, maar niet verslagen. De Indo-europeanen uit Azië gaven de autochtone cultuur van de Godin een plaats binnen hun patriarchale waardesysteem.

Conclusie: de gelaagdheid, complexiteit en onderlinge strijd van de diverse paradigma's bepaalt tot in de 21ste eeuw Europa's culturele landschap. Twee belangrijke vragen: welke verhalen zouden de kinderen nu graag horen? Welke verhalen gaan wij die het zelf niet weten, hen vertellen?

Ad 3: *Geen negende symfonie*

Er klinkt in de EU van 25 landen met nog een tiental in de wachtkamer geen jubelend *Alle Menschen werden Schwestern und Brüder*.

De meningsverschillen over de toekomst zijn diepgaand: vrijhandelszone, unie van natiestaten of een federaal Europa. Moet Europa een politieke grootmacht worden? Zal Europa een eigen sociaal ondernemingsmodel kunnen en willen behouden? Is Europa in staat en bereid het wilde kapitalisme van de globalisering in rechtvaardiger banen te leiden? Kan de Constitutie het fundament worden van de wedergeboorte van Europa?

De vraag is: welke verhalen gaan wij die het zelf niet weten maar wel de geschiedenis enigszins kennen, ons zelf vertellen. Want dan pas weten we welke verhalen we de kinderen kunnen vertellen.

Ad 4: *het ondenkbare denken* (Andrej Rapaczynski)

Er zijn ideeën, beelden en metaforen in de Europese cultuur, die onmisbaar zijn in het weefsel *Europa*. Hoe denken Europeanen over natuur, dood, eros, vrijheid, gelijkheid, democratie, oorlog, sex, vrouw-man, schoonheid, homofilie, het sublieme, deze zijde / gene zijde, geluk, 'savoir vivre', arbeid, kapitaal, deugd, eer, vriendschap, magie, kunst, wetenschap, religie? Is misschien het stellen van de vraag naar deze begrippen typerend voor de Europese geest? Spreekt Goethe tot Europeanen, wanneer hij schrijft: *Wie wetenschap en kunst bezit, heeft ook religie. Wie die beiden niet bezit, die heeft religie?*

Als de EU de culturele strategie van Alexander de Grote volgt, dus actief de menging van zijn diverse culturele en religieuze tradities nastreeft, zal Europa in staat zijn de negatieve spanning tussen zijn paradigma's te transformeren tot positieve dynamiek.

Het waardedebat over de toetreding van Turkije zal de lakmoesproef zijn voor dit proces, en medebepalend voor de toekomst en de positie van de Islam in Europa.

Fons Elders

Kapberg, Warder 03.03.2005

FONS ELDERS

Recapitulatie van de thema's in de eerste bijeenkomst op 30 januari 2006

Is de vraag naar de identiteit van Europa zinvol?

Welke vooronderstellingen gaan schuil achter het begrip 'identiteit'?

In de analyse kwamen de drie logische beginselen van Aristoteles ter sprake:

1. beginsel van identiteit; 2. beginsel van niet-tegenstrijdigheid (contradictie-beginsel); 3. beginsel van uitgesloten derde.
resp. als p, dan p; niet zowel p als niet-p; p of niet-p.

Europa en de Europese Unie (EU) vallen niet samen, evenmin als Europa samenvalt met zijn geografie. Spreken over de identiteit van Europa gebeurt deels door het contrast met niet-Europese culturen; deels door ons bewust te zijn van Europa's gelaagd en divers verleden dat zich manifesteert in verschillende, gelijktijdig functionerende paradigma's (een set van doorgaans onbewuste waardeoordelen en evidente ideeën (idées-forces). De tegenstellingen tussen de Europese paradigma's zijn diepgaand maar niet contradictoir. Het in kaart brengen van deze verschillen is een belangrijk onderdeel van deze cursus.

N.a.v. *Five lessons of history: Does history teach us something or nothing?* heb ik de stelling verdedigd dat verleden en toekomst dimensies van het heden zijn. Geschiedenis bestaat in het hier-en-nu. Het structuren ofwel het vormgeven van *The Rebirth of Europe in the shadows of her past*, vindt plaats middels twee begrippen-paren: tijd en ruimte; het sublieme en eros. Het *waarom van deze methode* hoop ik tijdens de cursus duidelijk te kunnen maken.

Te lezen teksten voor 06.02.06: Armstrong en Tjeu van den Berk in MER (Mythological Europe Revisited)

De hand-out voor 06.02 bevat definities van tijd; Thucydides over de Atheners en Meliërs in 416 v.o.j.. en Romantiek als kenmerk van Westerse cultuur.

Kapberg 04.02.06

FONS ELDERS

Vorige week heb ik de vraag gesteld, in welke mate de Europese en in het verlengde daarvan, de Westerse cultuur, een unieke ontwikkeling heeft doorgemaakt, m.n. in de ontwikkeling van een wetenschappelijk -technologisch wereldbeeld. Het AMP (Algemeen Menselijk patroon) van Jan Romein kwam als hypothese ter sprake.

Japan is het eerste niet-Westerse land dat in de tweede helft van de 19de eeuw zijn modernisering ontleent aan het Westers model, maar met de nadrukkelijke intentie daardoor zijn politieke en culturele onafhankelijkheid te kunnen handhaven. Cf. de Hollandse positie op het Japanse eiland Decima.

Wetenschap bestaat bij de gratie van zijn methode, niet bij de gratie van het waarheidsbegrip. Ter illustratie: het falsificatie beginsel van Karl Popper versus het verificatie beginsel van Rudolf Carnap (Weense Kring)

Een wetenschappelijk georiënteerd wereldbeeld ligt in het verlengde van het Verlichtings-ideaal dat zich onderscheidt van het romantisch paradigma én van het streven naar Illuminatie (de onderliggende filosofie van *Die Zauberflöte* van de vrijmetselaars Schikaneder en Mozart, Wenen 1791).

Er bestaan dus eind 18de eeuw drie belangrijke stromingen in de Europese cultuur.

De vraag voor de 21ste eeuw is, hoe deze drie stromingen: de klassieke; de romantische en de hermetische gnosis, zich tot elkaar verhouden; hoe zij zich verhouden tot de mono-theïstische tradities; hoe tot de niet-westerse tradities, om uiteindelijk de relatie van de Westerse cultuur tot de culturen van Azië, Afrika en Zuid-Amerika aan de orde te kunnen stellen.

Immers, als de 21^e eeuw wereldwijd een herschikking te zien gaat geven van de politieke en economische machtsverhoudingen, en het einde van de Westerse dominantie in zicht is, wordt de vraag naar de verschillende paradigma's en waardesystemen van eminente betekenis. Anders geformuleerd: is de weg die het Westen gegaan is, de 'universele' weg? Of is het geloof in een 'universele' weg een product van het Westen (theologisch, filosofisch en economisch?).

In dit kader is een vergelijking van de drie Aristotelische logische beginselen (cf. HOVO 3th lecture) en de Ars Magna (Grote Kunst) zoals die onder meer ter sprake komt in de bijdrage van Tjeu van den Berk in MER, verhelderend. Ars Magna en Aristoteles vertrekken vanuit tegengestelde veronderstellingen inzake de relatie tussen denken en werkelijkheid.

De vraag welke van de drie hierboven genoemde stromingen een brug kan vormen naar inzicht in niet-Westerse filosofieën, keert hier terug.

Hetzelfde geldt voor de vier lagen in de structuur van de mythe, zoals Joseph Campbell deze beschrijft.

Vandaag een toelichting op de hand-out teksten van 06.02.2006

Literatuur voor 20.02.2006: *Promethean Passion* van Hans van de Braak, en *Mythological Wisdom. A comparison between Europe and Asia*, door Grazia Marchianò.

Kapberg 12.02.2006

FONS ELDERS

De lezingen van vandaag en de komende drie weken staan in het teken van de Europese Unie als een nieuw regionaal verbond in een wereld, gekenmerkt door globalisering en geleidelijke machtsverschuivingen, en door een veranderende relatie tussen EU en USA.

Mark Leonard formuleert een aantal stellingen in: *Waarom Europa de 21^e eeuw zal domineren*. Zijn uitspraken staan haaks op het gangbare pessimisme en de beeldvorming over de EU in Europa en de VS.

Vertrekpunt: Europese integratie was na WO II het antwoord op het probleem van de oorlog; Europese integratie in de 21ste eeuw is het antwoord op de globalisering.

De macht van zwakte versus de zwakte van macht

- landen die binnen de invloedssfeer van de EU worden gezogen, veranderen voorgoed.
- bbp VS, EU en Japan: nu en 50 jaar geleden
- hard power versus soft power
- 450 miljoen + 385 miljoen aan de land- en zee grenzen, met daarachter 900 miljoen in de 'Eurosfeer'
- EU beoefent geen klassieke geopolitiek maar begint aan de andere kant van het spectrum: welke waarden liggen er aan een staat ten grondslag
- Europa staat voor een synthese van liberalisme en sociaal-democratie

De onzichtbare hand van Europa - vgl. Adam Smith: de onzichtbare hand van de markt

Paul Valéry in 1945: 'Onze hoop is vaag, en onze vrees te precies'. Monnet's visioen was hoe het zonder visioen zou kunnen. "Tot op de dag van vandaag is Europa een reis zonder einddoel...het ontbreken van een visioen is de sleutel tot Europa's kracht"

- feiten op de grond veranderen 'engrenage (Monnet) 1950 'Verklaring van Schuman' noemt het ontbreken van plannen een centraal uitgangspunt. Monnet ondernam geen pogingen de natiestaat of het nationalisme af te schaffen.
- De EU is er voor de versterking van nationale identiteiten, hoewel veel wetgeving uit Brussel stamt (Groot Brittannië: 1/3 algemene wetgeving; 2/3 sociaal-economisch). De Commissie heeft een personeelsbestand van 22.000 mensen
- Europa's koloniale geschiedenis is verantwoordelijk voor de weerstand zich als een imperium te gedragen; meerdere paradigma's bestaan naast elkaar. Waarden spelen primair op Europees niveau; belangen op nationaal niveau.
- EU...een gedecentraliseerd netwerk dat eigendom is van de lidstaten met 723 leden in het Europees Parlement en een Europees Hof van Justitie
- EU, het tegendeel van machtsevenwicht. Vgl het streven naar machtsevenwicht in de 15de eeuw tussen Milaan, Florence, Venetië, Rome en Napels; 16de eeuw Engeland...tot in de eerste helft van de 20 eeuw. Europa is erin geslaagd het idee van machtsevenwicht radicaal om te keren. Buren sluiten zich liever aan dan een tegenwicht te vormen. Economische macht is verleidelijker dan politieke macht.

- EU-landen delen drie doelstellingen in relatie tot de VD: het transatlantische bondgenootschap in stand houden; gezag van de VN herstellen, en voorkomen
- Het wapen van Europa is wetgeving
- Regering Bush: Europa's zwakte is de obsessie met internationaal recht, maar wetgeving is het favoriete wapen van Europa in het opnieuw vormgeven van de wereld. Vgl. het 'shock and awe' van Donald Rumsfeld in Irak en elders. Michel Foucault wijst op de verschuiving in de moderne samenleving van machtsvertoon naar macht door toezicht – het Panopticum van de filosoof Jeremy Bentham
- Relatie tussen Europese landen is binnenlands beleid geworden – het 'acquis communautaire'
- Uitbreiding van Europese wetgeving tot Centraal- en Oost-Europa. In 1990 wordt in Parijs het Verdrag (CFE-Verdrag) inzake de conventionele strijdkrachten in Europa ondertekend door 30 staten. Het betekent het einde van de Koude Oorlog tussen Oost en West. Inspectie vervangt het 'machtsevenwicht', gebaseerd op militair machtsvertoon. In 1993 aanvaardt de Europese top in Kopenhagen een aantal criteria voor het lidmaatschap van de Unie: een stabiele democratie die de rechtsstaat, mensenrechten en minderheden respecteert; een functionerende markteconomie; aanvaarding van de doelstellingen van politieke, economische en monetaire unie. D.w.z. aanvaarding van 80.000 pagina's Europese wetgeving, dus opbouw van onderop.
- De klassieke definitie van een staat is een rechtspersoon met een geweldsmonopolie. Buitenlands beleid daarentegen is anarchistisch... dus buitenlandse en binnenlandse politiek verschillen fundamenteel van elkaar. Maar de werkelijke reden waarom gemeenschappen niet tot chaos vervallen is dat hun burgers niet willen dat dit gebeurt (Foucault: toezicht en zelfcontrole). De vraag rest: hoe kun je bandieten een belang in het stelsel geven – voorheen: Saddam Hussein in Irak).

De revolutionaire macht van passieve agressie – cf. Turkije en de EU vs Columbia en de VS
EU: de exclusiefste club van de wereld

- vrijhandel in Europa gaat verder dan in andere handelsblokken
- milieu-, sociale en arbeidsrechtelijke standaarden hoger dan van welk land ook
- economische regels strenger dan die van de Amerikaanse Fed of Japanse centrale bank
- strenge eisen t.a.v. democratie, mensenrechten en bescherming van minderheden

Vele van deze richtlijnen zijn van Europese standaard wereldstandaard geworden. De EU vraagt aan anderen zich aan dezelfde regels te houden als die van de eigen leden. Dat wordt niet als imperialistisch ervaren.

Van pacifisme tot vreedstichting – Immanuel Kant's *Zum ewigen Friede*

De Balkan liet zien dat de Europeanen het betoog van Karl von Clausewitz over de onvermijdelijkheid van oorlog hadden veronachtzaamd: als de ene partij bereid is zich extreem te gedragen, moet de andere partij dat ook doen of zich overgeven. Vandaar de overgang van pacifisme naar humanitaire interventie. 'Preventieve betrokkenheid' is het Europese antwoord op de Bush-doctrine van 'preventieve oorlog'. Europeanen prefereren *state-building* i.p.v. *nation-building* (Bush-doctrine).

De Stockholmconsensus versus het Amerikaanse businessmodel

De Stockholmconsensus is niets minder dan een nieuw sociaal contract waarin een sterke en flexibele staat een innovatieve, open kenniseconomie schraagt; zorgt voor onderwijs; kinderopvang en ziektekosten; en integratiecursussen voor nieuwkomers.

Veel Amerikanen betogen dat Europa alleen succesvol kan zijn als het de VS evenaart in lagere belastingen, minder sociale zekerheid, een kleinere overhead en een scherp oog voor aandeelhouderswaarde. Deze volkswijsheid wordt niet gestaafd door de feiten.

Zweden: hoge levensverwachting; 75 procent van de bevolking heeft werk; economie kent gestage groei in de jaren '90; weinig ongelijkheid; hoge belastingtarieven, sterke vakbonden en een grote overheidssector.

Economische groei van Europa; demografische tijdbom; euro en dollar; het continent van energie-onafhankelijkheid; de macht van integratie en uitbreiding.

Het Westers individualisme versus de focus van oosterse culturen op een sterk geordende samenleving. Europa kan het beste van twee werelden bieden: een synthese van de dynamiek van het liberalisme met de stabiliteit en het welzijn van de sociaal-democratie.

Tot zover deze samenvatting van Mark Leonard's *Waarom Europa de 21^e eeuw zal domineren*

Kapberg 18.02.2006

5de lezing

FONS ELDERS

Internationale betrekkingen: Europa – de wereld en de VN

De problematiek van de internationale betrekkingen is als de beredeneerde misdaad die alle vormen van het syllogisme kan aannemen. Albert Camus

1. het soevereiniteitsbeginsel als uitdrukking van de volstrekte onafhankelijkheid van een staat is de grond van zowel de ongelijkheid als gelijkheid tussen staten...cf. vanuit het contradictiebeginsel volgt hieruit de logische onhoudbaarheid van de soevereiniteitsidee.

Het beginsel van soevereiniteit is de juridische begeleiding van de evolutie van het opkomende nationale sentiment in de 16de eeuw tot het nationalisme in de 20^e eeuw

In de Middeleeuwse conceptie is iedereen onderworpen aan de wet: keizers, koningen, pausen en de godheid zelf niet uitgezonderd, doordat de wet universeel en 'objectief' van aard is. De geleidelijke transformatie van dit rechtsbewustzijn naar een identificatie van de vorst met de wet impliceert de opheffing van een universeel rechtsbewustzijn (u.r.)

Het u.r. gaat ten onder doordat de twee elementen van de idee 'imperium', wereldlijk en geestelijk, keizer en paus, de ontwikkeling van een meer praktisch criterium mogelijk en wenselijk maakte.

De ontwikkeling van een nationaal gevoel in Italië wordt gestimuleerd door het ontbreken van een centraal gezag. Macchiavelli schrijft De Vorst om de middelen aan te geven, die tot het bereiken van de nationale eenheid kunnen bijdragen. Bodin definieert in zijn Zes boeken over de Republiek (1576) de soevereiniteit als de hoogste macht over burgers en onderdanen, niet beperkt door de wet; en de soeverein als degene die niemand boven zich erkent.

Hobbes spreekt in de Leviathan (1651) over de soeverein, in casu Cromwell, als de sterfelijke god: de menigte, zo verenigd in een Persoon, wordt een 'Common-Wealth' (Civitas) ...aan wie wij onder de Onsterfelijke God, onze vrede en verdediging te danken hebben.

Bij J.J. Rousseau wordt het volk het subject van de soevereiniteit...natie en staat vallen samen in de algemene wil (i.t.t. de wil van allen).

De verabsolutering van de idee van soevereiniteit is een gedachte constructie die haar oorsprong vindt in de theorie dat de staat een persoon is.

De soevereiniteit impliceert het recht de andere staat overeenkomstig de eigen nationale belangen te behandelen.

Handvest van de VN (26 juni 1945) en de Tien Beginselen van Coëxistentie van de Conferentie van Bandoeng (24 april 1955) bewijzen beiden door hun innerlijke tegenspraak de onmogelijkheid simultaan het beginsel van soevereiniteit en het beginsel van de fundamentele rechten van de mens te handhaven, en/of een internationaal orgaan met effectief gezag op te richten.

De VN kunnen alleen succesvol optreden, als de grote staten een evenwichtspolitiek nastreven. Vgl. het standpunt van Mark Leonard.

Deze stelling veronderstelt dat de buitenlandse politiek geen exponent mag zijn van de binnenlandse politiek maar daarvan de richting moet bepalen.

Dit wordt bemoeilijkt door een verschuiving van de machtsconcentratie van boven naar beneden, ofwel democratisering.

Cf. 1688; Declaration of Independence (1776); Franse revolutie (1789); Russische Revolutie (1917)...(China 1949)...

Democratisering, in veel landen leidend tot socialisering, heeft tot gevolg dat steeds grotere groepen belang krijgen bij het gevoerde beleid.

Verandering in de positie van de diplomaat (niet langer meer betaald door de regering of het land, waar de diplomaat geaccrediteerd is).

Noodzaak van inzicht in de interdependentie op ecologisch, economisch, politiek en cultureel vlak ofwel een dynamisch begrepen evenwichtspolitiek

De vrede en doelgerichte samenwerking binnen een staat, c.q. Europese Unie zijn mogelijk op voorwaarde van de aanwezigheid van drie factoren:

1. een overweldigende macht; 2. een loyaliteit die boven de eigen groep uitgaat, en 3. een gevoel van rechtszekerheid. Vgl. resp. Frankrijk, EU en Irak!

Wright stelt dat tussen 1480 en 1941 278 oorlogen zijn gevoerd, waarvan tot 1840 28% burgeroorlogen en vanaf 1840 zelfs 33%.

Van de drie grondbeginselen van de internationale betrekkingen: ‘ principium unitatis’; ‘ principium insularis’ en ‘ principium diversitatis’, resp. beginsel van eenheid, isolationisme en verscheidenheid, is in de huidige wereldsituatie alleen de laatste mogelijk.

Vgl. Leonard’s pleidooi voor de transformatieve, zachte kracht van de EU met het beginsel van verscheidenheid.

Een evenwichtspolitiek is niet noodzakelijkerwijs statisch, zoals Schwarzberger veronderstelt, zelfs als iedere grote mogendheid begrijpt dat hij slechts een deel van de wereld tot zijn invloedssfeer kan rekenen.

De ideologisering van de buitenlandse politiek als uitvloeisel van de nationalisering van de staat is een gevaar voor de binnenlandse en buitenlandse politieke verhoudingen...ideologisering leidt tot een verabsolutering van ‘ eigen’ waarden en waarheid...er ontstaat een kruistocht mentaliteit...een ..compromis met het kwaad is per definitie uit den boze. Nationalisering maakt dus een democratiseringsproces mogelijk maar beïnvloedt vaak de relatie tot andere staten negatief. Cf. Franse revolutie...VS en Midden-Oosten

Identificatie van politiek en moraal betekent doorgaans een projectie van een binnenlandse toestand op de situatie van een ander land.

Relatie tussen het beginsel van volkssoevereiniteit en zelfbeschikkingsrecht:

19de en 20^e eeuw (President Wilsons 14 punten...lot van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie en Turkse Rijk; het ontstane machtsvacuüm...Hitlers expansie en dekolonisering.

FONS ELDERS

VENUS en LIBERTY, twee paradigma's van de humanistische traditie

In mijn analyse is Venus het archetype van de Renaissance, en het Vrijheidsbeeld het archetype van de Verlichting; ofwel: twee gestalten van het universalisme in de Westers-humanistische cultuur; twee manieren om kosmos en menselijke natuur te begrijpen.

Renaissance: Pico della Mirandola 1486 Oratie over de menselijke waardigheid...:
Een groot mysterie, o Asclepius, is de mens De mens is begiftigd met de gave zich zelf vorm te geven. De vrijheid van de mens ligt opgesloten in de *overeenstemming* tussen de *mens* als microcosmos en het universum als macrocosmos.

Couliano verdedigt de stelling dat de wetenschappelijke revolutie (16de-18de eeuw) die geleid heeft tot de ondergang van de Renaissance wetenschappen, veroorzaakt is door religieuze factoren die niets van doen hebben met de wetenschappen zelf. Anders geformuleerd: door een verandering in het imaginaire dat op zijn beurt geleid heeft tot een andere verhouding tussen het bewuste en onbewuste. We zijn niet langer in staat, aldus Couliano, de processen van onze verbeelding te controleren.

De vraag dringt zich op of deze transformatie herkenbaar wordt, als we Venus en Vrijheid, twee vrouwelijke archetypen, met elkaar vergelijken.

Welke vragen stellen we aan beide beelden? Welke ruimte-tijd beelden representeren beiden? Welke relatie tussen het zichtbare en onzichtbare? Tussen natuur en cultuur? Of in de triade van Aristoteles: hoe verhouden zich *logos*, *pathos* en *ethos*, resp. rede/inzicht, emotie/hartstocht en gewoonte/handelen tot elkaar? Als de drie 'aspecten' van menselijk gedrag zich diepgaand wijzigen, leven en denken we in een ander paradigma, vaak zonder het te beseffen.

Voor een beschrijving van Sandro Botticelli's *Primavera* (Lente), zie p.94/5 MER

Immanuel Kant (1724-1804) maakte het onderscheid tussen de *ratio essendi* and the *ratio cognoscendi*, resp. het kennen van de wereld / het zijn, en de wereld van het kennen, tot de kern van zijn filosofie. Hij postuleerde dat er sprake is van aangeboren denkkaders die ervoor zorgen dat we de wereld in ruimte en tijd kunnen ordenen maar die het ons tegelijk onmogelijk maken *Das Ding an sich* te kennen.

Dit veroorzaakt een breuk in de vanzelfsprekende intimiteit tussen mens en kosmos die kenmerkend was voor de Renaissance.

De breuk tussen tijd en ruimte wordt zichtbaar bij Isaac Barrow en Isaac Newton..zie p 96

Terug naar Botticelli's *Primavera*

Hier is geen sprake van een scheiding tussen mens en zijn omgeving, of tussen ruimte en tijd; tussen eros en logos. Deze intieme relatie is de hermetische boodschap van de *Primavera*.

Verskil van opvatting over de hiërarchie van woord en beeld tussen Ficino en Leonardo da Vinci...Cf. Abrahamitische godsdiensten, ofwel godsdiensten van het heilige boek als zijnde het woord van God, staan vijandig tegenover het beeld i.t.t. het woord.

Vgl. Elias Canetti: dierlijke godsdiensten zijn geopenbaarde waarheden i.t.t. plantaardige religies die geen bovenaardse claim hebben op de waarheid.

18de eeuw: Verlichting en Romantiek / opkomst van de esthetiek als autonoom domein

De magische perceptie (Renaissance) behoort vanaf nu tot het domein van de kunsten, niet meer tot het domein van de rationele kennis; Verlichting en Illuminatie bewandelen verschillende wegen; natuur en cultuur vervreemden van elkaar; de Westerse mens denkt en voelt noodgedwongen dualistisch. Het vrijheidsbeeld in de haven van New York is uitdrukking van een abstract, toekomstgericht en grenzenloos vooruitgangsgeloof p.99 .

Waarom maken Primavera en Liberty gebruik maken van een vrouwelijk archetype?

Antwoord: omdat wijsheid en totale bevrijding zich vanouds manifesteren in de gestalte van een vrouw. Deze traditie gaat terug tot de Paleolithische periode...cf. 6th lecture M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*.

Het Renaissance paradigma van Pico, Ficino, da Vinci...is een amalgaam van ideeën en idealen die vanaf de 17de eeuw uiteengroeien tot twee tegengestelde clusters ofwel paradigma's: het klassieke en het romantische.

De drie tempels in *Die Zauberflöte*: Natuur, Rede en Wijsheid, representeren de ontstane spanning tussen Natuur (in de geest van Rousseau) en Rede (in de geest van Kant), waartussen alleen Wijsheid kan bemiddelen. Cf. Tjeu van den Berk, pp.69/70

Die Zauberflöte is gericht op Illuminatie, niet op Verlichting.

De Vrijmetselarij (medio 18de eeuw) belichaamt het streven naar Illuminatie. Mozart en Schikaneder (librettist) waren beiden vrijmetselaar.

Gidsende ideeën voor de 21^e eeuw

Ik ben van oordeel dat het van levensbelang is voor de Westerse cultuur om in de 21^e eeuw te streven naar een nieuwe renaissance. Dat wil zeggen: een verzoening te realiseren in het Westers wereldbeeld tussen het klassieke en het romantische paradigma om zo te komen tot een meer geïntegreerd, non-dualistisch wereldbeeld. Een minder dualistisch wereldbeeld zal de Westerse, c.q. Europese cultuur in staat stellen niet-Westerse wereldbeelden te (leren) waarderen, en daardoor de mentale kracht ontwikkelen zich staande te houden in een globaliseringsproces dat grote machtsverschuivingen te zien geeft / zal geven.

Een dergelijk wereldbeeld zal herkenbaar zijn aan het overbruggen van de huidige tegenstelling tussen (1) secularisme en godsdienst; (2) natuur en cultuur; (3) patriarchaal en matriarchaal; (4) wetenschap en kunst. Een dergelijk 'nieuw' paradigma veronderstelt, in de woorden van Couliano, dat we anders leren denken; dat we een ander type verbeelding toelaten en beoefenen. Het begin van 'anders leren denken' is dat we begrijpen dat *het contradictie beginsel en beginsel van uitgesloten derde* behoren tot de mentale orde (de orde van ons denken), niet tot de werkelijkheid zelf. Het 'anders leren denken' impliceert een vermindering van het denken in strict objectieve en subjectieve categorieën, een onderscheid dat we zelf maken en alleen om die reden niet houdbaar is. Want we zijn zelf die objectiviteit en subjectiviteit, waarvan acte.

Kapberg, 12.03.2006

FONS ELDERS

Introductie

De vraag vanuit welk perspectief wij een complex ‘geheel’ als een ‘cultuur’ die op haar beurt uit vele sub-culturen bestaat, bespreekbaar kunnen maken, is ‘mind bogging’. Niettemin schrijft Samuel Huntington over een *Clash of Civilizations*, alsof het entiteiten zijn die men goed van elkaar kan onderscheiden. De basis van een dergelijke entiteit is projectie en generalisatie. Men projecteert een categorie (verzameling), c.q. een reeks categorieën, die ons langs de weg van generalisaties en semantische onderscheidingen, leidt naar een talige en begripsmatige ‘wereld’.

Karl Popper onderscheidt drie ‘werelden’: wereld één is de wereld van de fysieke objecten, de tastbare, zichtbare orde. Wereld twee is de wereld van onze geest, van onze emoties, van onze indrukken als we naar wereld één kijken. Wereld twee beïnvloedt en verandert wereld één; het is geen blaadruk ervan; wereld twee is in het denken geen verlengstuk van wereld één, niet een soort mentaal parallelisme. Daarom zijn wereld één en twee onvolledig. Er is een wereld drie, die bestaat uit de producten van ons denken: theorieën, kunsten. Wereld drie bevat ook de probleemstellingen die we nog niet hebben opgelost of zelfs nog niet hebben uitgevonden. Wereld drie is de wereld van zowel de ware theorieën als de valse theorieën. Uit dit laatste volgt dat wereld drie niet Platoons geïnterpreteerd kan worden. We dragen volgens Popper allemaal bij tot wereld drie. Ik bijv. door dit nu neer te schrijven; u door het te lezen, en het er wel of niet mee eens te zijn, en dit op uw beurt mee te delen. Deze theorie (wereld drie) beïnvloedt uw denken (wereld twee), zoals uw denken wereld één beïnvloedt, bijv. door het papier waarop deze tekst staat afgedrukt, op te vouwen tot een pijltje en die af te schieten naar het hoofd van de docent.

These: de verschillen tussen culturen reiken dieper dan we ons bewust (kunnen) zijn, omdat we niet weten, wat we niet zien en begrijpen; maar ook het tegendeel is waar.

De overeenkomsten temidden van de verschillen zijn diepgaand, als we ons de moeite getroosten andere percepties en vormen toe te laten tot onze wereld twee. De menselijke basisbehoeften, capaciteiten en diepste verlangens verschillen genetisch niet fundamenteel bij geboorte. Opvoeding en specifieke cultuur bepalen de verschillen; hoe wij daarmee omgaan, en hoe de verschillen – al voor onze geboorte – in meerdere wereldbeelden (wereld drie) vorm hebben gekregen en ons van daaruit beïnvloeden (wereld twee).

Vraag: tot welke wereld behoren de beginselen van identiteit, contradictie en uitgesloten derde?

De verschillen in denken en voelen, kortom in logica en perceptie, zijn op individueel niveau te onderscheiden op zes niveau's:

spontane intuïtie
abstract redeneren
pragmatische intelligentie

instinctieve kennis
persoonlijk onder-bewustzijn
het collectief onbewuste

Spontane intuïtie wordt gevoed vanuit het collectief onbewuste. Beide niveau's raken elkaar als Ouroboros, de mythische slang die in zijn eigen staart bijt.

Het persoonlijk onder-bewustzijn is de resultante van de tegenstelling tussen het collectief onbewuste en de (culturele) waarden en normen (Freud's Uber Ich / Super Ego).

Carl Jung onderscheidt in *De Structuur van de Psyche*, drie niveau's: 1. bewustzijn; 2. het persoonlijk onbewuste; 3. het collectief onbewuste. Jung beschouwt het geheel van de mythologie als een projectie van het collectief onbewuste. Sprookjes, mythen en Hollywood films weven hun verhaal vanuit de diepte-structuur van het collectief onbewuste. Cf. MER, p.12

Nu we ons bewust zijn van projecties en generalisaties, maar ook beseffen dat op een dieper niveau sprake is van een collectief bewustzijn, lijkt het mogelijk iets zinnigs te zeggen over 'Sicilianen' of 'Amerikanen' .

D.H. Lawrence schrijft in *The Sea and Sardinia* over 'de' Sicilianen dat hun bewustzijn uit zoveel lagen bestaat dat zij zelf niet meer weten, of zij de waarheid spreken (want die is steeds verschillend, afhankelijk van....).

Over Amerikanen zegt Lawrence: "The essential American soul is hard, isolate, stoic and a killer. It has never yet melted." NYT (Sept. 17, 2005). Manohla Dargis vervolgt: "To judge by a handful of notable films opening this season, it still hasn't. In these films, that soul is also self-aggrandizing, self-satisfied, self-assured (self is its favourite word), as well as adolescent."

De Sicilianen zijn een afspiegeling van het Europese bewustzijn dat bestaat uit gelaagde en deels tegenstrijdige paradigma's; de Amerikanen hebben uit de smeltkroes van mensen een meer eenduidig paradigma ontwikkeld dat gestalte heeft gekregen in **The American Dream**. Jeremy Rifkin beschrijft het contrast tussen Europa en USA door twee dromen te schetsen: "It is the cherished American Dream itself, once the ideal and envy of the world, that has led America to its current impasse. That dream emphasizes the unbridled opportunity of each individual to pursue success, which, in the American vernacular, has generally meant financial success. The American Dream is far too centred on personal material advancement and too little concerned with the broader human welfare to be relevant in a world of increasing risk, diversity, and interdependence. It is an old dream, immersed in a frontier mentality, that has long since become passé. While the American Spirit is tiring and languishing in the past, a new European Dream is being born. It is a dream far better suited to the next stage in the human journey – one that promises to bring humanity to a global consciousness befitting an increasingly interconnected and globalizing world.

The European Dream emphasizes community relationships over individual autonomy, cultural diversity over assimilation, quality of life over the accumulation of wealth, sustainable development over unlimited material growth, deep play over unrelenting toil, universal human rights and the rights of nature over property rights, and global cooperation over the unilateral exercise of power." *The European Dream – How Europe's Vision of the Future Is Quietly Eclipsing The American Dream*, 2005, p.3

Vraag: zou een Europees filosoof of historicus de Europese droom zo kunnen / durven beschrijven?

Ik denk van niet en toch heeft Rifkin de Europese traditie(s), d.w.z., een aantal ideeën, waarden en collectieve herinneringen aan zijn kant staan. De hamvraag is, of Europa erin slaagt de tegenstellingen in haar traditie op een dieper niveau te verzoenen, in casu de waarden van het klassieke en romantische paradigma.

Lotsverbondenheid van Europa en USA

USA en Europa zijn verbonden door afkomst, taal, godsdienst en Revoluties. De ideeën die ten grondslag liggen aan *The Declaration of Independence* (1776) zijn van oorsprong Europees (Verlichting); de eerste revolutionaire daad is Amerikaans, de tweede Frans, gevolgd door Rusland (1917). De periode 1750-1962 kenmerkt zich door kolonisatie en dekolonisatie; wereldoorlogen, modernisering en romantische twijfel, én door een radicale verschuiving in de economische, politieke, culturele en militaire machtsstructuur van Europa ten gunste van de USA. Maar de unilaterale Amerikaanse machtsstructuur is op termijn gedoemd te verdwijnen, deels door de nieuwe 'bricks' van de wereldeconomie, deels door eenzelfde Amerikaanse arrogantie als die van de Atheners tegenover de Meliërs in 416 v.o.j.: "recht geldt onder de mensen slechts voor gelijke partijen...als noodoplossing, doch naar hun *macht* handelen de sterken en de zwakken laten het zich welgevallen." Dit citaat weerspiegelt in een notendop de groeiende weerstand tegen het Amerikaans imperialisme, maar verklaart ook de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen inzake Irak en Afghanistan. De Europese paradox – cf. Mark Leonard - houdt in dat de Europese landen, bijv. Noorwegen of Nederland, over meer nationale invloed kunnen beschikken via een sterkere EU dan door een quasi-onafhankelijke buitenlandse politiek, los van de EU.

Europa's soevereine staatsidee: 1500 - 2000

De opkomst van de soevereine staatsidee, een Europees idee dat via Europa's invloed over de hele wereld is uitgewaaierd, beslaat een periode van meer dan 500 jaar. De idee van de soevereine, nationale staat op basis van één volk – één staat, verliest in bloedige onderlinge oorlogen, de laatste op de Balkan in de jaren '90, zijn glans. Tenminste in Europa! Niet voor de USA, en de voormalige koloniën die de idee van een nationale staat omarmden om de koloniatoren te bestrijden met hun eigen ideologische wapen. De inherente conflictstof van de nationale soevereiniteits idee – in casu: er is geen wet of gezag, hoger dan het nationale belang - werd pijnlijk evident in de machtsstrijd tussen de Europese nationale staten, met name Frankrijk, Engeland en Duitsland.

In retrospect is de overgang van de eerste 50 jaar naar de tweede vijftig jaar in de 20^e eeuw revolutionair te noemen. Zowel onvoorspelbaar aan het begin van de 20^e eeuw, als na 1945. De periode 1950-2005 staat in het teken van verzoening en toenemende samenwerking tussen de vijanden van de eerste twee wereldoorlogen, en van integratie van landen uit het voormalige Oostblok met die van West- en Centraal Europa, op basis van gemeenschappelijke belangen, regels, rechten en waarden.

Het Europees Project volgt op een noodgedwongen afscheid van het Europees koloniaal verleden. Dat afscheid, hoe pijnlijk het ook geweest is voor overheersten en overheersers, blijkt een belofte in te houden voor Europa, namelijk de mogelijkheid te werken aan een Europese Droom, op basis van waarden zoals verwoord door Rifkin.

De list der rede (Hegel) blijkt zijn werk te verrichten, door de idee van nationale soevereiniteit te transformeren tot een ander Europees idee: de 'common wealth of nations'; ofwel een Europees 'imperium' dat zijn burgerrecht niet baseert op stamverwantschap maar – naar oud Romeins en Amerikaans recht – op gedeelde waarden en plichten op basis van een toekomstige Europese Constitutie, casu quo op basis van de constituties van de betreffende lidstaten van de EU.

Conclusie: historische ervaringen leiden alleen tot een nieuwe collectieve identiteit door bewuste toe-eigening. Cf. Raymond Aron: l 'histoire se faisant...d.w.z.: De geschiedenis, dat zijn we zelf.

FONS ELDERS

ISLAM

de nachtmerrie van een onrustig geweten; het begin van de derde wereldoorlog, en/of de integratie van een oude cultuur in de EU van de toekomst?

Intro

De uitspraak dat we het verleden alleen recht doen door uit te gaan van het heden, geldt ook voor de relatie van de EU-burgers tot de Islam die ik in deze context definieer als politieke, economische, culturele en godsdienstige macht.

Ik formuleerde de stelling over de relatie tussen heden-en-verleden in het eerste college van *De Wedergeboorte van Europa*. Ik vroeg aandacht voor het hier-en-nu als 'onontkoombaar' vertrekpunt van elk 'historisch' of 'politiek' betoog. Het argument voor deze bewering is allereerst kentheoretisch: we leven en denken in het hier-en-nu, waarbij het heden zich manifesteert als "le passé vecu", het geleefde verleden. Het geleefde 'verleden' geldt evenzeer voor het collectieve als voor het individuele 'geheugen'. De stelling impliceert inhoudelijk dat het verleden geen autonome status kan opeisen tegenover het heden, want het is en blijft een perspectief vanuit het hier-en-nu op 'toen': *een selectie en normering van reeksen gebeurtenissen*. De selectie bepaalt het perspectief, en de normering de inkadering van de gebeurtenissen in een waardenpatroon.

De 'moderneren' versus de 'ouden'

In de periode 1680-1715 woedde een ideeën-strijd tussen de 'ouden' en de 'moderneren'. De 'ouden' staan op het standpunt dat de antieke cultuur en het christendom de bronnen zijn van tijdloze waarheden en waarden. De 'moderneren' daarentegen verdedigen de idee dat nieuwe inzichten en waarden belangrijker en waardevoller kunnen zijn dan die uit de overlevering. Analyse van teksten uit het Corpus Hermeticum of de bijbel toont bovendien aan dat de teksten vaak later gecompileerd zijn dan men tot die tijd aannam. *Alle teksten zijn vanuit historisch standpunt contingent*. De 'moderneren' winnen de strijd, althans op hoofdlijnen, en introduceren daarmee een kritische blik op het verleden. De 18de eeuwse Verlichting transposeert het gezag van het 'verleden' naar de toekomst, door de statische opvatting van tijd los te laten ten gunste van een dynamische, op de toekomst gerichte, lineaire tijdsopvatting. De abstracte één-dimensionale tijd van Isaac Barrow en Isaac Newton transformeert zich tot een geloof in een grenzenloze Vooruitgang. De *lineair ervaren tijd* wordt dominant in de Westerse cultuur, en via de Westerse machtspositie in grote delen van de wereld. Het leidt op een aantal niveau's tot een breuk met het eigen verleden, zoals (1) de omverwerping van de duizend jaar oude feodale ordening van het maatschappelijk leven; (2) verzwakking van geïnstitutionaliseerde kerken en orthodoxieën; (3) de geschiedwetenschap wordt een allesomvattend kader voor nieuwe ideologieën als liberalisme, marxisme, fascisme en anarchisme; (4) het denken in evolutionaire patronen manifesteert zich in alle wetenschappen: van biologie en linguïstiek tot economie en psychologie.

Het geloof in Vooruitgang nestelt zich diep in het collectieve geheugen van de Europese en Amerikaanse burgerij. Het verschaft de morele legitimatie aan de 'mission civilisatrice' van de Europese naties tijdens hun koloniale expansie, deels in het verlengde en deels in plaats van de christelijke en katholieke *missie* vanaf de 16de eeuw die 500 jaar eerder begon met de Kruistochten, nadat Europa gekerstend was.

De romantiek ontwikkelt een paradigma dat in veel opzichten uitgaat van premissen die tegengesteld zijn aan die van de Verlichting, zoals het conservatisme vraagtekens plaatst bij het geloof in de alles vernieuwende kracht van de moderniteit. Het is een strijd om de interpretatie van het aloude Adam-en- Eva verhaal. De strijd tussen het Westen, met name het secularistische Westen en de traditionele islam lijkt een herhaling van de strijd tussen de ‘moderneren’ en de ‘ouden’, terwijl de strijd tussen christenen en moslims een voortzetting is van de oude reflexen.

‘The Crusade’ van George Bush en de kruistochten.

De Kruistochten kunnen in retrospect beschouwd worden als het begin van de confrontatie tussen het christelijke West-Europa en het Midden-Oosten, eind 11de eeuw.

In kort bestek: De Oostromeinse keizer Alexius Comnenus had moeite met de verdediging van de Oostgrens van zijn rijk door oprukkende Turkmenen uit Centraal Azië. Hij vroeg paus Urbanus II om militaire versterking, vanuit de gedachte dat daardoor niet alleen de oostelijke pelgrimsroute opnieuw veilig zou worden, maar ook de Oostgrens van zijn rijk. Urbanus hield in 1095 een vlamme toespraak in Clermont over de Christenplicht de heilige plaatsen te bevrijden van de ongelovigen. Tot zijn verbazing reageerden niet alleen de ridders die hij op het oog had maar grote groepen uit de Westeuropese bevolking. Hele hordes zetten zich in beweging richting Midden-Oosten, waarbij en passant Joodse enclaves in Europa over de kling gejaagd werden. Dit was het begin van een lange periode die de verhoudingen tussen christenen, joden en moslims diepgaand zou verstoren. Cf. Stephen Runciman, A History of the Crusades, 3 dln. Het tot op heden onopgeloste conflict rondom Kosovo dateert uit 1389, de slag op het lijsterveld, waarde Servische christenen een bloedige nederlaag leden tegen de Turken. Als Bush na 9/11 een “kruistocht” tegen het terrorisme aankondigt, reageert vrijwel de hele Arabische wereld als door een horzel gestoken.

Conclusie: het verleden telt zwaar, heel zwaar maar alleen doordat het gekoesterd wordt van generatie op generatie. Een cruciale vraag is, hoe de EU van 25 staten zich op middellange en lange termijn politiek zal opstellen tegenover Turkije en vice versa; welke rol de EU kan en zal spelen in het Midden-Oosten en de landen van de Maghreb. Het debat over politieke keuzen zal vergaand beïnvloed worden door de mate van integratie van twintig miljoen moslims in de landen van de EU.

Welke vragen zijn van belang, als het gaat om de toekomst van de EU in relatie tot de Islam.

Vanuit het ‘verleden’ een vijftal factoren:

1. levensbeschouwelijke paradigma’s: polytheïsme, monotheïsme en secularisering;
2. politiek-economische paradigma’s;
3. sociaal-culturele paradigma’s;
4. immigratie vanuit Turkije en de Maghreb;
5. geschiedenis van Islam en Christendom.

Vanuit de ‘toekomst’ een vijftal factoren:

1. globalisering als ‘materiële’ uitdaging voor de EU;
2. politieke rol van EU -Turkije in het Midden-Oosten;
3. energie en Midden-Oosten;
4. het Israëliësch-Palestijnse conflict;
5. Middellandse Zee: grens of ‘binnenzee’.

Welke problemen springen in het oog:

1. perceptie van de Westerse cultuur vanuit de orthodoxe islam;

2. perceptie van de islam vanuit de politiek, zowel westers als islamitisch (Anwar Ibrahim: *The Asian Renaissance*, 1996);
3. de zwakte van de Arabische staten;
4. Bush-Poutine-Sharon, één enkele strategie (*Le Monde* 11 sept. 2004);
5. islamologen: de visie van Olivier Roy; Gilles Kepel; Ruud Peters; Hans Jansen en Bernard Lewis. Raouf Musad, een Arabisch christen, zegt over westerse oriëntalisten: ze zijn islamofob of ze zijn juist fans van de isla, “Vooral Amerikaanse Arabisten kijken volgens de uitgever niet verder dan de extreme taliban en de preutse wahabieten. De ‘nieuwe’ oriëntalisten zijn een ander uiterste.
6. fundamentalistische tradities in jodendom, christendom en islam delen een vijftal waarden met elkaar: a. ze zijn verenigd in hun streven naar een absolute macht over het privé leven van hun gelovigen, met name de vrouwen; b. een gemeenschappelijke haat tegenover homosexualiteit; c. aids is een onverwachte goddelijke kastijding; d. kruistocht tegen de abortus; e. culturele onverdraagzaamheid: de waarheid van het Boek tegenover de vrijheid van meningsuiting / godslastering.
7. het Israëlijsch-Palestijnse conflict is een bron van instabiliteit in de Midden-Oosten politiek en een oorzaak van het anti-westers sentiment onder miljoenen moslims.

Voorstel voor maandag 3 april 2006:

Een onderling debat over “De grenzen van de EU” met voorstanders en tegenstanders van een verdere uitbreiding tot buiten de geografische grens van Europa, waarbij de eventuele verschuivingen in visie tussen het begin van de cursus *De wedergeboorte van Europa* en het eind ervan, in de discussie ter sprake komt. Dit debat is dan tevens een spontane evaluatie van de college reeks.

Fons Elders

Kapberg, 25 maart 2006